

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОГОЛОШЕННЯ ЗАКАЗНИКІВ, ПАМ'ЯТОК ПРИРОДИ ТА ЗАПОВІДНИХ УРОЧИЩ ДЛЯ УДОСКОНАЛЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ

Ірпінь, Київ - 2023

Supported by:

Federal Ministry
for Economic Affairs
and Climate Action

INTERNATIONAL
CLIMATE
INITIATIVE

ТВОЯ
екодія
ВАЖЛИВА

Український екологічний клуб
Зелена Хвиля
ecoclubua.com

on the basis of a decision
by the German Bundestag

Гуцал Ольга, Василенко Наталія, Бовсуновський Євген

Методичні рекомендації щодо оголошення заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ для удосконалення формування екологічної мережі України/Гуцал Ольга, Василенко Наталія, Бовсуновський Євген. – Київ, Ірпінь, 2023. – 40 с.

Методичні рекомендації розроблено в межах проєкту «Збереження заплави річки Ірпінь, як важливий елемент відновлення Ірпеня за зеленими принципами» на основі вимог законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно -заповідний фонд України», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про Червону книгу України», «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України», «Земельного Кодексу України», «Водного кодексу України», «Конвенції про біорізноманіття», «Рамковій конвенції ООН про зміну клімату». Пропонується для допомоги громадським екологічним організаціям, науковим установам, приватним особам.

Проєкт втілюється громадською організацією «Український екологічний клуб «Зелена хвиля» у співпраці з «Центром екологічних ініціатив «Екодія» за фінансової підтримки Федерального міністерства економіки та кліматичних дій Німеччини в рамках проєкту Міжнародної Кліматичної Ініціативи (IKI) «Посилення громадянського суспільства в реалізації національної кліматичної політики».

Зміст

Вступ.....	5
1. Нормативно правова база оголошення та функціонування заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ та їх класифікація в залежності від особливостей, мети і необхідного режиму охорони.....	6
2. Міжнародні критерії та вимоги до оголошення природоохоронних територій.....	13
3. Відповідність категорій природно-заповідного фонду України (заказників, пам'яток природі, заповідних урочищ) міжнародній класифікації.....	18
4. Критерії оцінки стану територій та стану біорізноманіття.	
5. Критерії оцінки ландшафтів.....	20
6. Порядок оголошення заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ.....	36
6.1. Підготовка і подання клопотання про оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.....	36
6.2. Попередній розгляд клопотання.....	38
6.3. Погодження клопотань з власниками та користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання.....	38
6.4. Розробка проектів оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.....	38
6.5 Передача матеріалів до державних органів, уповноважених приймати рішення про оголошення територій та об'єктів ПЗФ. Прийняття рішень про оголошення територій та об'єктів ПЗФ.....	39

Вступ

Відносини, що виникають у сфері формування, збереження та використання екологічної мережі України регулюються наступними нормативно правовими актами: Земельний кодекс України, Водний кодекс України, Лісовий кодекс України, Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», «Про Червону книгу України», «Про природно-заповідний фонд України», «Про охорону земель», «Про оцінку впливу на довкілля» та ін.

Поняття «екологічна мережа» в Україні розкривається у двох законодавчих актах – Закон України «Про екологічну мережу України» та Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки». Відповідно до статті 3 Закону України «Про екологічну мережу України» екологічна мережа (далі - екомережа) – це єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні.

Велика кількість заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ у природно-заповідному фонді (далі - ПЗФ) України, їх значна сумарна площа, відносно простий механізм оголошення визначають велику роль вищезазначених у формуванні екологічної мережі та слугують важливим доповненням до мережі заповідників та національних парків і разом з ними створюють мережу природоохоронних територій, які здатні охопити каркаси ареалів більшості рідкісних видів.

Заказники, пам'ятки природи та заповідні урочища – важливий ланцюг у сфері територіальної охорони рідкісних видів і особливо у сфері охорони середовища існування. За певних умов, роль заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ є навіть більшою ніж заповідників.

Специфікою організації та оголошення заказників, заповідних урочищ, пам'яток природи є те, що вони оголошуються без вилучення земельних ділянок водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів;

заказники, пам'ятки природи та заповідні урочища оголошуються на значно менших територіях ніж природні заповідники або національні природні парки.

Відповідно до функцій і завдань, покладених на заказники, пам'ятки природи та заповідні урочища, їх територія має відповідати певним критеріям.

На сьогодні в законодавстві відсутні чітко виписані критерії, які б дозволили

однозначно визначити вимоги до території об'єктів ПЗФ таких категорій як заказники, пам'ятки природи та заповідні урочища. До цього питання слід підходити, виходячи з тих функцій і завдань, які визначені Законом України “Про природно-заповідний фонд України” для цих категорій.

Основними критеріями для визначення меж територій заказників, заповідних урочищ, пам'яток природи (якщо це не окремий об'єкт) повинні бути: ступінь збереженості ландшафту, як середовища існування тварин, рослин, грибів; можливість втрати певного типу ландшафту; унікальність та рідкість в поєднанні з репрезентативністю; наявність спектру природно-територіальних комплексів, які обумовлюються певними гідротермічними, едафічними та геохімічними факторами абіотичного середовища; ступінь антропогенної трансформації ландшафтів, умови рекреаційного та господарського використання.

Найважливішими для оцінки природоохоронної та наукової цінності територій можна вважати такі властивості представлених на ній екосистем як: мінімальний ступінь їх ураженості від антропогенного пресу; риси унікальності та рідкості, що зумовлюють їх цінність; багатство та різноманіття біотичних суспільностей, фауністичних комплексів, генофонду та ценофонду, наявність видів, занесених до Червоної книги України.

Для раціональної організації охорони раритетних видів флори і фауни, першочергове значення має визначення ділянок, де ці види представлені найбільш повно і знаходяться в оптимальних умовах (тобто необхідно виділити найбільш значимі території з точки зору кількості і стану популяцій).

1. Нормативно правова база оголошення та функціонування заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ та їх класифікація в залежності від особливостей, мети і необхідного режиму охорони.

Законами України “Про природно-заповідний фонд України”, “Про місцеве самоврядування”, Земельним кодексом України передбачено умови, перелік матеріалів та документів необхідних для оголошення цінних природних територій та об'єктів – територіями та об'єктами природно-заповідного фонду.

Законом України “Про Червону книгу України” передбачено, що охорона об'єктів Червоної книги України забезпечується шляхом:

- установлення особливого правового статусу рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, заборони або обмеження їх використання;
- систематичної роботи з виявлення місць їх перебування (зростання), проведення постійного спостереження (моніторингу) за станом їх популяцій;
- пріоритетного створення заповідників, інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також екологічної мережі на територіях, де перебувають

(зростають) об'єкти Червоної книги України, та на шляхах міграції рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів тваринного світу.

Перебування (зростання) на певній території рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, є підставою для оголошення її об'єктом природно-заповідного фонду України загальнодержавного значення.

Умови оголошення та функціонування заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ регламентує **Закон України “Про природно-заповідний фонд України”**.

Відповідно до зазначеного закону - заказники, пам'ятки природи залежно від їх екологічної і наукової, історико-культурної цінності можуть бути загальнодержавного або місцевого значення.

Заказники

Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів.

Заказниками загальнодержавного значення оголошують території, на яких наявні природні комплекси та об'єкти, збереження яких має національне значення, а саме: види, занесені до Червоної книги України (а також світових та європейських “червоних” списків), території, на яких зберігаються рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, території водно-болотних угідь міжнародного значення, території, яким притаманна виняткова господарська цінність (водоохоронна, ґрунтозахисна, лісгосподарська тощо), території, що забезпечують охорону генофонду цінних лікарських рослин та запасів їх сировини, унікальні печери, бальнеологічні ресурси тощо.

Заказники місцевого значення оголошуються на територіях, природні комплекси та природні ресурси яких мають переважно регіональне або місцеве значення: види рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на територіях областей та Автономної Республіки Крим, рослинні угруповання, типові та рідкісні для регіонів тощо.

Залежно від цільового призначення – конкретних завдань охорони природного середовища чи природних ресурсів та необхідного режиму охорони заказники розділяються на:

- ландшафтні – призначені для збереження чи відновлення особливо цінних природних комплексів (природних ландшафтів);
- лісові – призначені для збереження чи відновлення особливо цінних типових та унікальних для України та окремих її регіонів лісових насаджень, що мають природоохоронну, наукову або прикладну цінність;

- ботанічні – призначені для збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів рослин і їх угруповань;
- загальнозоологічні – призначені для збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів тварин (підвидів, популяцій);
- орнітологічні – призначені для збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів птахів (підвидів, популяцій), створення сприятливих умов для птахів під час гніздування, линяння та зимівлі, міграцій;
- ентомологічні – призначені для збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів комах;
- іхтіологічні – призначені для збереження і відновлення цінних у науковому і господарському відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів риб (підвидів, популяцій) в місцях їх нересту, нагулу та зимівлі;
- гідрологічні – призначені для збереження і відновлення цінних водних об'єктів і природних комплексів (болотних, озерних, річкових, морських);
- загальногеологічні – призначені для збереження цінних об'єктів і комплексів неживої природи (геологічних відслонень, виходів кристалічних порід, родовищ мінералів та інших корисних копалин, примітних форм рельєфу і пов'язаних з ним елементів ландшафту);
- палеонтологічні – призначені для збереження місць знахідок і скупчень решток або скам'янілих зразків викопної флори і фауни, що мають особливе наукове значення;
- карстово-спелеологічні – призначені для збереження цінних у науковому та рекреаційному відношенні печер, поверхневих карстово-спелеологічних утворень печерних видів флори і фауни.

Віднесення заказника до одного з наведених вище типів вказує на той основний об'єкт охорони, заради якого територію було оголошено заказником. Це може бути ландшафт в цілому, або ентомофауна, іхтіофауна.

Зрозуміло, що для збереження якоїсь частини природного комплексу необхідно зберегти весь комплекс.

Зважаючи на значне різноманіття типів заказників, неможливо визначитись з якими-небудь нормативами щодо їх площ. Очевидно, що оголошення певної території ландшафтним заказником і карстово-спелеологічним заказником

потребує зовсім інших підходів. У першому випадку бажано заповісти цілісний природно-територіальний комплекс, у другому може бути достатньо зовсім невеликої ділянки біля входу до карстової порожнини.

Особливості режиму конкретного заказника визначаються на підставі обстеження території та наукового обґрунтування і визначаються комплексом факторів, зокрема: конкретною метою охорони, станом природних комплексів, впливом ззовні тощо. Тому режими різних заказників можуть значно різнитись.

На території заказника обмежується або забороняється господарська діяльність, здійснення якої може перешкоджати збереженню об'єкта охорони, тобто суперечить цілям та завданням заказника. Іншими словами тут дозволяються ті види господарювання і в тих обсягах та в строки, які не впливають негативно на стан об'єктів охорони. Може бути ситуація, коли заборона якогось виду користування ресурсами розповсюджується на частину території заказника або режимом забороняється користування ресурсами в якийсь конкретний період року (наприклад сінокосіння в період розмноження птахів – до закінчення гніздового періоду).

Оголошення заказників провадиться без вилучення земельних ділянок у їх власників або користувачів, на яких і покладається забезпечення режиму охорони та збереження території. У зв'язку з цим в питаннях охорони заказників існують певні проблеми.

Часто територія одного заказника знаходиться у віданні декількох землекористувачів. Землі деяких заказників (або їх частини) взагалі не мають постійних користувачів і тоді заказник знаходиться у віданні місцевих рад (сільських, селищних, міських, районних). Часто виконання завдань, що покладаються на заказник вимагає не тільки пасивної охорони території, а і виконання конкретної практичної природоохоронної діяльності, для здійснення якої потрібні, перш за все, відповідні фахівці. Тому координацію та проведення наукових досліджень на території заказників (а також пам'яток природи і заповідних урочищ) доцільно покласти на розташовані в регіоні природні заповідники, національні природні парки (як на науково-дослідні установи).

Пам'ятки природи

За визначенням Закону “Про природно-заповідний фонд України”, пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне і пізнавальне значення з метою збереження їх у природному стані.

До пам'яток природи загальнодержавного значення мають відноситись унікальні або типові визначні природні пам'ятки, які мають загальносвітову цінність, або цінність у масштабах всієї країни.

Територія чи окремих природних об'єкт, що представляють велику цінність, є унікальними чи типовими для певного регіону, оголошуються пам'ятками природи місцевого значення. Значення і цінність таких об'єктів визначається характером природних, історичних, культурних і інших особливостей даної території, аналогічні об'єкти можуть зустрічатись в інших регіонах країни.

В залежності від характеру, походження і необхідного режиму охорони пам'ятки природи розділяються на:

- комплексні – до яких можуть бути віднесені ділянки мальовничих місцевостей; еталонні ділянки недоторканої природи; локальні території, на яких серед антропогенно зміненого ландшафту збереглися рештки природних екосистем – степових, болотних, водних; природні ландшафти з унікальними формами рельєфу (гори, групи скель, ущелини, каньйони, групи печер, льодовикові цирки і долини, моренно-валунні гряди);
- ботанічні – представляють собою місця зростання цінних, реліктових, ендемічних, рідкісних і зникаючих видів рослин; лісові масиви і ділянки лісу, особливо цінні за своїми характеристиками (породний склад, продуктивність, генетичні якості тощо), а також зразки видатних досягнень лісогосподарської науки і практики; окремі гаї, дерева-довгожителі та їх групи, дерева, що мають історико-меморіальне значення, дерева оригінальних форм, одиничні екземпляри екзотів і реліктів, а також природні об'єкти штучного походження - стародавні алеї і парки, бульвари;
- зоологічні – оголошуються в місцях мешкання цінних, реліктових, ендемічних, рідкісних і зникаючих видів тварин; місцях гніздування птахів, колоніальних поселень тварин тощо;
- гідрологічні – до яких відносять природні об'єкти, що грають важливу роль у підтримці гідрологічного режиму певних територій та мають водоохоронне значення - витоки річок, водно-болотні комплекси, ділянки заплав невеликих річок, ділянки морського узбережжя; окремі водні об'єкти – озера, ставки, водоспади; природні гідромінеральні комплекси - термальні і мінеральні водяні джерела, родовища лікувальних грязей;
- геологічні – представляють геологічні оголення, що мають особливу наукову цінність - опорні розрізи, стратотипи, виходи рідкісних мінералів, гірських порід і корисних копалин; геолого-географічні полігони, у тому числі класичні ділянки з особливо виразними слідами сейсмічних явищ, а також оголення розривних і складчастих порушень залягання гірських порід; останці, прояви карсту, печери, гроти, окремі мальовничі скелі, льодовикові валуни, визначні гори, еталонні ділянки родовищ корисних копалин, місцезнаходження рідкісних чи особливо цінних палеонтологічних об'єктів, а також природні об'єкти штучного походження, наприклад, старі кар'єри тощо.

Оголошення пам'яток природи провадиться без вилучення земельних ділянок,

водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На території пам'яток природи забороняється будь-яка діяльність, що загрожує збереженню або призводить до деградації чи зміни первісного їх стану.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених пам'ятками природи, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

Відповідно до мети оголошення, на території пам'яток природи забороняється будь-яка діяльність, що загрожує збереженню або призводить до деградації чи зміни їх первісного стану. За умови дотримання цих вимог вони можуть використовуватись у наукових (моніторинг стану навколишнього середовища, вивчення природних екосистем і їх компонентів), культурно-освітніх, оздоровчо-рекреаційних і естетичних цілях (проведення учбово-пізнавальних екскурсій, транзитні прогулянки, кліматотерапія). Враховуючи велику різноманітність територій і об'єктів, що оголошуються пам'ятками природи, режими їх охорони і використання є надзвичайно різними. Допустимі види використання визначаються для кожної пам'ятки природи залежно від характеру і особливостей території чи об'єкту, їх стану, оточуючої території. Забезпечення дотримання встановленого режиму покладається на власників або користувачів земель та об'єктів, оголошених пам'ятками природи.

В сильно освоєних регіонах категорія пам'яток природи отримує виняткове значення для охорони дрібних елементів ландшафту, що є необхідним для або підтримання збалансованої просторової структури ландшафту. Крім того, саме дрібні елементи ландшафту є носіями інформації про його розвиток, про наслідки конкретних дій людини в ході освоєння ландшафтного простору. Тому особливо важливо зберегти найбільш древні утворення, які є історично успадкованими і в сучасній структурі ландшафту є архаїчними.

Основні відмінності пам'яток природи від заказників полягають у тому, що, за визначенням закону, в цій категорії мають заповідатись окремі унікальні природні утворення і тому пам'ятки природи, за визначенням, можуть мати менші площі. По-друге, вони мають бути збережені у природному стані, тобто фактично для них має бути встановлено заповідний режим.

В нашому законодавстві немає обмежень щодо площ, які можуть мати території і об'єкти цієї категорії. Проте, на практиці, пам'ятки природи в Україні – це здебільшого невеликі за площею і справді унікальні території або унікальні об'єкти, для яких часто при заповіданні взагалі не визначається площа (наприклад для окремих дерев чи джерел).

Площа пам'ятки природи має бути такою, щоб забезпечити збереження об'єкта, взятого під охорону, вона має встановлюватись з урахуванням необхідності збереження цілісності об'єкта охорони та його екологічної стійкості. В разі неможливості виділення для об'єкта охорони достатньо великої площі, яка

б повністю забезпечила умови для його збереження, навкруги нього має бути виділена охоронна зона, з заборною або обмеженням певних видів господарської діяльності.

Так, наприклад, для забезпечення збереження гніздових ділянок (окремих гнізд) рідкісних птахів замало охороняти лише саме гніздо. Площа такого об'єкта ПЗФ має бути не менше 100-300 м навколо гнізда з повною заборною господарської діяльності. В більшості випадків може бути доцільним встановлювати навколо таких об'єктів охоронні зони з заборною певних видів господарської діяльності (наприклад, різних видів рубок) та обмеженням інших (наприклад, сінокосіння або навіть відвідування цієї території людьми в гніздовий період).

Крім охорони об'єктів живої і неживої природи, що мають переважно природоохоронну, наукову та господарську цінність, пам'ятками природи можуть оголошуватись природні та штучно створені об'єкти, що мають пізнавальну, культурну, естетичну, оздоровчо-рекреаційну цінність. До таких об'єктів можуть бути віднесені: цікаві місцевості, пов'язані з важливими історичними подіями, об'єкти, що слугували для створення видатних творів літератури та мистецтва, об'єкти, пов'язані з життям видатних людей, території з переважанням культурного ландшафту – старовинні парки, алеї, древні кар'єри, канали тощо.

Заповідні урочища

Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення, з метою збереження їх в природному стані.

Оголошення заповідних урочищ проводиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

Заповідні урочища є дещо особливою категорією в природно-заповідному фонді. Якщо решта категорій виділена за функціональними ознаками, в категорії “заповідне урочище” вимогою є наявність “відокремлених цілісних ландшафтів”, тобто необхідними є територіальна цілісність і природність границь території. Водночас від заказників заповідні урочища у режимному плані відрізняються режимом невтручання — тут заборонена “будь-яка діяльність, що порушує природні процеси ... відповідно до вимог, встановлених до природних заповідників”. Фактично вони мають виконувати одну з основних функцій природних заповідників – збереження в природному стані природних комплексів та об'єктів на їх території.

Відповідно, для території заповідних урочищ мають встановлюватись ті самі вимоги, що і до території природних заповідників. При цьому, основною вимогою для них є заповідання цілісних природно-територіальних комплексів, здатних до автономного існування та самовідновлення.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заповідними урочищами, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

Важливішими критеріями для оцінки території для оголошення її заповідним урочищем є: стан натуральності лісових, лучних або водних тощо екосистем, їх наукове і природоохоронне значення; біогеографічна оцінка ландшафтів (флористична, фауністична, фітоценотична), типовість та оригінальність екосистем і ландшафтів для певного регіону; характер антропогенних змін і потенційні можливості відтворення природного стану, господарське значення екосистем.

Бажано, щоб межі заповідного урочища проводились за природними контурами екосистем (русла річок, вододіли, гірські хребти, береги водойм, межі лісу, лугу тощо), а як виключення – за штучно створеними контурами (квартальні просіки, лінії електропередач, трубопроводи, старі ґрунтові дороги тощо).

В Україні заповідні урочища можуть бути лише місцевого значення.

2. Міжнародні критерії та вимоги до оголошення природоохоронних територій

Вагомим внеском у розвиток законодавства про екологічну мережу України є законодавча база європейських країн та Європейського Союзу, зокрема. Вона спрямована, в першу чергу, на зупинення і повернення назад процесу деградації біологічного і ландшафтного різноманіття. Так, була запропонована Маастрихтська декларація «Про збереження природної спадщини Європи» 1993 року і затверджена Радою Європи у м. Софія 23-25 жовтня 1995 року «Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття». Її пріоритетним напрямом визначено створення Всеєвропейської екологічної мережі як цілісності природи і зв'язку її складників.

Велике значення в регулюванні відносин у сфері формування, збереження та використання екологічної мережі України відіграє і міжнародне законодавство, зокрема Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів (1971 р.), Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.), Конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ їх існування в Європі 8 (1979 р.), Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин (1979 р.), Конвенції про захист Чорного моря від забруднення (1992 р.), Конвенції про охорону біологічного різноманіття (1994 р.), Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995 р.), Конвенції про охорону та відтворення транскордонних водотоків та міжнародних озер (1999 р.). На підставі положень Всеєвропейської стратегії прийнято два спеціальні законодавчі акти

1) Верховна Рада України 21 вересня 2000 року ухвалила Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.». У цій програмі містяться пропозиції щодо зміни земельних угідь України шляхом зменшення частки оброблюваних земель і відповідного збільшення відновлених природних ландшафтів. Передбачається, що екомережа України буде територіально безперервною системою природних ландшафтів, що утворюють природний каркас, який визначатиме екологічну стійкість території.

2) 24 червня 2004 року було прийнято Верховною Радою України Закон України «Про екологічну мережу України».

При оголошенні нових заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ велика увага має бути приділена територіям, де виявлені об'єкти біорізноманіття, що охороняються міжнародними конвенціями та угодами (Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення переважно як середовища існування водоплавних птахів (Рамсар, 1971, зміни - Париж, 1982, 1987; Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою зникнення - СІТЕС (Вашингтон, 1973); Конвенція про охорону мігруючих видів дикої фауни (Бон, 1979), Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів (1996); Конвенція про збереження дикої фауни і флори та природних середовищ у Європі (Берн, 1979) тощо.

В Конвенції про охорону біологічного різноманіття (ратифікована Верховною Радою України 29 листопада 1994 року) вказано, що кожна з Договірних Сторін, наскільки це можливо і доцільно:

а) встановлює систему охоронних територій або територій, на яких необхідно вжити спеціальних заходів для збереження біологічного різноманіття;

б) розробляє, за необхідністю, керівні принципи відбору, встановлення та раціонального використання охоронних територій або територій, на яких необхідно вжити спеціальних заходів для збереження біологічного різноманіття;

с) регулює або раціонально використовує біологічні ресурси, які мають важливе значення для збереження біологічного різноманіття на охоронних територіях або поза їх межами, для забезпечення їх збереження та сталого використання;

д) сприяє захисту екосистем, природних середовищ існування та збереженню життєздатних популяцій видів у природних умовах;

е) заохочує екологічно обґрунтований та сталий розвиток у зонах, що межують з охоронними територіями, з метою сприяння збереженню цих територій.

Конвенція про збереження дикої фауни і флори та природних середовищ у Європі («Бернська Конвенція»), зараз є обов'язковим міжнародно правовим та документом Європейського Союзу, підготовленим з метою збереження дикої флори і фауни та їх природного місця існування, а також з метою сприяння міждержавної співпраці в цій галузі.

У 1989 році сторони Бернської конвенції почали створення спеціального

інструменту для захисту природоохоронного середовища Європи, а саме «Смарагдової Мережі Європи».

Смарагдова Мережа (Emerald Network) Європи – це екологічна мережа, до складу якої входять території особливого природоохоронного значення (ТОПЗ). Створення мережі Емеральд вважається одним з основних інструментів для виконання зобов'язань державами щодо збереження видів і оселищ, визначених Бернською конвенцією.

У 1996 р. Постійний комітет Бернської конвенції прийняв Резолюцію 4 – Перелік природних оселищ, що знаходяться під загрозою і потребують спеціальних заходів щодо їхнього збереження (Listing endangered natural habitats requiring specific conservation measures) та Резолюцію 6 – Перелік видів, що потребують спеціальних заходів збереження їхніх оселищ, включаючи мігруючі види (Listing the species requiring specific habitat conservation measures). Списки видів тварин, рослин та оселищ у резолюціях 4 та 6 час від часу доповнюються за пропозиціями держав.

Відповідно до переглянутих критерій оцінки, визначених **Рекомендацією № 16, визначення територій, що становлять особливий природоохоронний інтерес** (Areas of special conservation interest defines – ASCIs), був визначений процес включення територій до Смарагдової мережі, який складається з 3-х етапів (фаз) впровадження;

1. Національна оцінка природних ресурсів і визначення видів та природних оселищ, що потребують збереження; Вибір потенційних об'єктів Смарагдової мережі.

2. Наукова оцінка потенційних об'єктів на предмет їх відповідності вимогам Смарагдової мережі; Розгляд інших об'єктів, за необхідністю; Представлення потенційних об'єктів для ухвалення Постійним комітетом Бернської конвенції

3. Національне призначення прийнятих об'єктів Смарагдової мережі; Прийняття заходів з управління, моніторингу та обліку кожного з призначених Смарагдових об'єктів.

Фактично, включення територій до мережі Емеральд відбувається на підставі актуальних (за останні 10 років) наукових даних про наявність на цих територіях певної частки національної популяції видів із Резолюції 6 Бернської конвенції та/чи площ типів оселищ із Резолюції 4 Бернської конвенції.

Реєстри видів і оселищ у зазначених резолюціях періодично доповнюються за пропозиціями сторін. В ідеалі - мережа Емеральд кожної країни має розроблятися на основі національної бази даних, яка містить в собі актуальні дані щодо поширення видів та оселищ з резолюцій 4 та 6 Бернської конвенції.

Пізніше рамках Європейського Союзу розпочався процес формування мережі **Natura 2000**. Це фактично точний аналог мережі Емеральд, але **фінансується він не державами, а власне з бюджету ЄС**. Також в цій мережі діють списки видів і оселищ, затверджені не Конвенцією, а «Оселищною» (1992, **Директива 92/43/ЄС «Про**

збереження природних оселищ та видів природної фауни і флори») та «Пташиною» (2009, **Директива 2009/147/ЄС**) директивами ЄС. Щоб не було «перекриття» двох ідентичних мереж, виникла необхідність узгодити процес формування цих екологічних мереж, які мають спільну мету. У 2006 році розпочалось узгодження процедур включення ASCI до обох мереж. Передбачається, що території мережі **Емеральд, розроблені за єдиними критеріями з територіями мережі Natura 2000, після приєднання держави до ЄС, отримуватимуть статус територій Natura 2000.**

Наприклад для України це означає, що розроблені в наш час території Емеральд, після приєднання нашої держави до ЄС автоматично стануть територіями Natura 2000 і надалі підтримуватимуться Євросоюзом.

Може складатись враження, що мережа Емеральд охоплює лише невеликий перелік видів і оселищ, проте в дійсності, забезпечення їх охороною буде означати охорону практично всіх наявних в межах держави територій, що дійсно становлять цінність для охорони біорізноманіття.

У статті 4 **Рамсарської Конвенції** наголошено, що кожна з Договірних сторін сприятиме збереженню водно-болотних угідь і водоплавних птахів через створення природних резерватів на водно-болотних угіддях, незалежно від того, внесені вони до Переліку чи ні, і забезпечує належний нагляд за ними.

До ВБУ загальнодержавного значення відносяться такі з них, що відповідають вимогам Рамсарської конвенції щодо їх типовості або унікальності, видового складу рослинного та тваринного світу, водоплавних птахів чи іхтіофауни.

В рамках Рамсарської міжнародної конвенції при ідентифікації ВБУ, що мають міжнародне значення, головним чином, як середовище існування водоплавних птахів, за основу приймають систему критеріїв IBAs (IBA – скорочений варіант англійського словосполучення «важливі місця існування птахів»).

Система критеріїв IBAs охоплює 4 основних категорії територій що важливі:

- для мігруючих птахів;
- для збереження зникаючих видів;
- для збереження видів, що знижують свою чисельність, більша частина яких знаходиться у Європі;
- для видів з малим ареалом, значна частина яких знаходиться у Європі.

В Резолюції 76 (17) щодо Європейської мережі біогенетичних резерватів (ухваленої на 25-й нараді Комітету Міністрів 15 березня 1976 р.) наведені основні критерії та цілі створення біогенетичних резерватів, принципи їх управління:

1. Головна мета біогенетичного резервату – зберегти екологічний баланс та забезпечити ефективне збереження одного або більшої кількості наземних та водних середовищ, біоценозів або екосистем, котрі відповідають критеріям, що подані нижче (Принцип 5).

2. Біогенетичні резервати мають отримати правовий статус, що забезпечить

ефективне довготермінове збереження природних середовищ, біоценозів, екосистем. Методи охорони можуть бути різними, але мають відповідати критеріям, згаданим у Принципі 6.

3. Розмір біогенетичного резервату не повинен обмежуватись, однак він має бути достатнім для забезпечення довготермінової життєздатності середовища, біоценозу, екосистеми. Біогенетичний резерват має бути оточений, де можливо, буферною зоною.

4. Середовище в біогенетичному резерваті має бути природним. У той же час, воно може змінюватись людиною в деякій мірі, але не повинно погіршуватись. Тому середовище має розвиватись природно, допускаючи можливість втручання людини з метою збереження середовища в первинному стані, чи його відновлення.

5. Резерват має відповідати хоча б одному з наступних критеріїв:

Типовість. Він має бути зразком флори і фауни, які разом є типовими для даного регіону. Таким чином, він має бути предметом охорони середовища, біоценозу або екосистеми, типової тільки для однієї країни, або для Європи в цілому. Типовий біоценоз, екосистема, середовище може бути поширеним в національному або, хоча б, регіональному масштабі

Унікальність. Унікальне середовище, біоценоз або екосистема, що характеризується особливими рисами, які відрізняють його від більш великого середовища, біоценозу, екосистеми, частиною яких воно є. Його унікальність може заключатися в особливій еволюції, дякуючи біогеографічним чинникам, обмеженому географічному поширенню тощо.

Рідкісність. Рідкісні середовища, біоценози, екосистеми є надзвичайно важливими для біогенетичного резервату. Вони можуть бути рідкісними в національному масштабі, що не є обов'язковим для решти Європи, або навпаки.

Природне середовище під загрозою і потребує здійснення природоохоронних заходів.

Оскільки збереження середовищ, біоценозів, екосистем є основною метою біогенетичних резерватів, визначеність чинників небезпеки (загроз) має велике значення, особливо коли навколишнє середовище вразливе.

У “Конвенції про захист всесвітньої культурної та природної спадщини” яка ратифікована Указом Президії Верховної Ради УРСР від 4.10.1988 р. відбилися намагання світового співтовариства створити умови надійнішого, захисту тієї частини культурної та природної спадщини людства, що має виняткове значення для світової культури.

У цій Конвенції як „природна спадщина” розглядаються:

- монументальні витвори природи, які являють собою фізичні та біологічні утворення чи сукупності таких утворень, що мають виняткову загальнолюдську цінність з точки зору естетики чи науки;

- геологічні та фізико географічні утворення і чітко визначені зони, що складають ареали розповсюдження, видів тварин та рослин, які опинилися під загрозою зникнення, і що мають виняткову загальнолюдську цінність з точки зору науки чи збереження,
- природні місця або чітко визначені природні зони, що мають виняткову загальнолюдську цінність з точки зору науки, збереження чи природної краси.

3. Відповідність категорій природно-заповідного фонду України (заказників, пам'яток природі, заповідних урочищ) міжнародній класифікації.

Згідно з класифікацією Міжнародного союзу охорони природи і природних ресурсів (дали – МСОП) територію заказників можна віднести до кількох категорій ІУ, V, VI.

IV- категорії—Територія для збереження природних середовищ і видів. Території з регульованим режимом, часто є деяка експлуатація природних ресурсів.

Рекомендації для визначення території: територія має відігравати важливу роль в охороні природи і виживанні видів (об'єднуючи, за можливості, місця розмноження тварин, водно-болотні угіддя, коралові рифи, естуарії, луки, ліси або місця відкладання ікри, включаючи поля „випасу” в морях); територія має бути важливою для існування національно чи локально-важливої флори або для осілих чи мігруючих видів тварин; охорона екотопів і видів має залежати від активних втручань з боку відповідальних за менеджмент властей, здійснення спеціальних заходів, коли це необхідно (на відміну від підкатегорії Ia); площа території має залежати від потреб видів, які охороняються, і може знаходитись в діапазоні від відносно малої до дуже великої за площею.

V - Охоронюваний ландшафт /морська акваторія (Protected Landscape/Seascape), де поєднується збереження ландшафтів та/або акваторій і рекреація;

Визначення: Ділянка суші та/або моря (територія), де в результаті тривалої взаємодії людини і природи виникла особлива територія (акваторія) із значною естетичною, екологічною та/або культурною цінністю і, часто, з високою біологічною різноманітністю. Збереження цілісності цієї традиційної взаємодії є необхідним для охорони, підтримання і еволюції такої ділянки

Критерії для визначення території: територія має мати ландшафти високої пейзажної цінності з різноманітними екотопами, флорою і фауною, а також із зразками традиційного або унікального використання землі і соціальної організації, місцевих звичаїв і вірувань; територія має надавати можливості для рекреації і туризму в рамках повсякденного стилю життя та економічної діяльності.

VI - Територія охорони ресурсів (Managed Resource Protected Area), природно-заповідна територія, управління якою спрямоване переважно на стале використання природних екосистем.

Визначення: Територія, яка складається переважно з незмінених природних систем, управління якими спрямоване на забезпечення довгострокової охорони і підтримання біологічного різноманіття і, водночас, забезпечення сталого потоку природних продуктів і послуг, які відповідають потребам населення. Територія має також відповідати загальному визначенню природно-заповідної території (protected area)

Рекомендації для визначення території: не менше двох третин території мають знаходитись в природному стані як на сучасному етапі, так і в майбутньому у відповідності до планування діяльності, хоча територія може включати ряд модифікованих екосистем, великі комерційні плантації не включаються; територія має бути достатньо великою, щоб витримувати неруйнівне використання ресурсів без шкоди для довгострокового збереження її природних цінностей; адміністрація має знаходитись на цій території або поблизу неї.

Пам'ятки природи згідно з класифікацією МСОП відповідають III категорії — пам'ятка природи (Natural Monument), в межах якої управління здійснюється з метою охорони специфічних природних рис. Це території для охорони природних об'єктів високого ступеня унікальності. Площа як правило невелика.

Визначення: Територія, яка містить одну або більше специфічних природних або природно /культурних об'єктів, які є видатними або унікальними через їх рідкісність, типовість, естетичні якості або культурне значення.

Рекомендації для визначення території: територія має містити один або більшу кількість визначних об'єктів (значних цінностей) (до них належать ефектні водоспади, печери, кратери, відслонення з викопними рештками, піщані дюни та приморські види разом з унікальною або репрезентативною фауною і флорою; асоційовані культурні об'єкти можуть включати печерні поселення, форти на вершинах скель, місця археологічних розкопок та природні ділянки традиційного природокористування місцевих людей); територія має бути достатньо великою, щоб охороняти цілісність об'єкту і його безпосереднє оточення.

Заповідні урочища згідно з класифікацією Міжнародного союзу охорони природи відповідають I категорії - території з найбільш суворим режимом. Експлуатація і регуляція відсутні. Туризм або заборонений, або суворо регламентований в межах спеціальних стежок. Як правило, одним із основних завдань створення таких територій є проведення наукових досліджень.

Територія суворої охорони (Strict Protection) двох підкатегорій: Ia - Природний резерват суворої охорони (Strict Nature Reserve), де управління спрямоване переважно на наукові дослідження, та Ib - Територія для збереження дикої природи (Wilderness Area), де здійснюється охорона дикої природи без втручання в природні процеси.

Природний резерват суворої охорони (підкатегорія Ia)

Визначення: Ділянка суші та/або моря, яка містить видатні або репрезентативні екосистеми, геологічними або фізико-географічними об'єктами та/або видами, які представляють інтерес для наукових досліджень та/або моніторингу довкілля

Рекомендації для визначення території: територія має бути достатнього розміру, щоб гарантувати цілісність її екосистем та досягати задач, заради яких територія охороняється; територія має бути поза прямим антропогенним впливом як на час створення, і здатною залишатися такою; має бути можливість збереження біорізноманіття території шляхом захисту від антропогенного впливу без суттєвого активного менеджменту або реконструкції природних середовищ.

Територія для збереження дикої природи (підкатегорія Ib), дика територія, управління якою спрямоване в основному на захист дикої природи (охорона без втручання).

Визначення: Велика незмінена або слабо змінена ділянка суші та/або моря, яка зберігає природний характер, без постійного або значного населення та постійного відвідування населенням, охорона та управління якою спрямовані на збереження її в природному стані

Рекомендації для визначення території: територія повинна мати високу природну якість, бути майже позбавленою людського впливу і бути здатною зберегти такі риси при відповідному управлінні; територія має включати значну екологічну, геологічну, фізико-географічну або інші цінності з наукової, освітньої, естетичної або історичної точки зору; територія має пропонувати великі можливості для усамітнення людей, що зрідка можуть насолоджуватись дикою природою з використанням простих, тихих, не забруднюючих транспортних засобів (тобто без використання моторного зв'язку; територія має бути достатньою за розміром, щоб для забезпечення цілей таких форм охорони і використання).

4. Критерії оцінки стану територій та стану біорізноманіття.

Ступінь збереженості і загроза втрати.

Ступінь збереженості біоценозів і екосистем на даній території визначають їх еталонну цінність. Цінність ділянки зростає пропорційно зростанню загрози його втрати (заміні природних угруповань антропогенними), що може статися або внаслідок їх малої площі, або ж в результаті надмірного господарювання людини (це залежить також і від їх функціональної стійкості, тобто здатності до саморегуляції та самовідновлення при дії збурюючих чинників).

Унікальність, рідкісність, репрезентативність.

При визначенні ступеню репрезентативності потрібно мати на увазі не ті мало порушені ділянки, що збереглися до нашого часу, а всю територію розповсюдження

подібних природних комплексів в минулому (тобто мати на увазі відновлений їх ареал, що існував до антропогенних впливів). Чим більша площа зайнята (чи була зайнята) тими угрупованнями, які представлені на ділянці нашого дослідження, тим більше він є репрезентативним, як зразок таких угруповань.

Рідкісність і навіть унікальність не завжди передбачає малу репрезентативність. По мірі освоєння території певні ділянки можуть ставати все більш рідкісними, залишаючись при цьому репрезентативними для даної зони або окремого регіону всередині зони. Ступінь рідкісності пропорційна в даному випадку ступеню цінності. Під рідкісністю того чи іншого угруповання в цьому випадку ми розуміємо частку від площі всієї зони, або частини зони, яка залишилась ще неосвоєною. Чим менша ця частка, тим більш рідкісними і, відповідно, більш цінними стають дане угруповання або ділянка.

Риси унікальності взагалі підвищують цінність ділянки якщо вони стосуються суттєвих параметрів різноманіття біотичних суспільностей. Це по-перше - значне видове багатство і видове різноманіття, а по-друге – високий показник “таксономічного різноманіття” угруповань, включаючи ендемічних і занесених до Червоної книги представників флори і фауни. У будь-якому районі, у складі майже кожної біотичної суспільності присутні види з широкими (космополіти) та обмеженими (ендеміки) ареалами. Тобто унікальність і цінність екосистем з позицій біорізноманіття може визначатись за наявністю в їх складі раритетних видів, при цьому враховується і ранг таксону, який вони представляють. Чим вищий таксон репрезентує ендемічний або занесений до Червоної книги організм, тим вагоміша унікальність і цінність усього біоценозу.

Вузько локалізовані унікальні об'єкти мають особливу цінність, так як їх генфонд і ценофонд ніде не дублюється і не може бути відновлений. Тому території, що отримали найвищу оцінку за критерієм унікальності, отримують і найвищу загальну оцінку цінності, незалежно від їх репрезентативності і різноманіття.

Риси унікальності загалом підвищують цінність ділянки, якщо вони стосуються суттєвих параметрів біотичних компонентів. Такі унікальні утворення, як скелі, водоспади тощо, в плані оцінки ділянки як еталону природи - грають другорядну роль. Але саме вони можуть мати значну рекреаційну цінність та потребувати охорони, як визначні пам'ятки природи.

Ступінь багатства в біосферному (екосистемному) плані може складатись з двох основних наборів параметрів. По-перше, це характеристики продукційних можливостей екосистем і середні (за рік, ряд років) запаси біомаси. По-друге, це різноманіття угруповань першу чергу за ознакою числа видів і співвідношення їх яскравості.

Крім того показником багатства угруповання служить і різноманіття таксонів більш високого рангу (родів, родин тощо) і різноманіття життєвих форм та

взагалі біологічних груп. При оцінці різноманіття обов'язковим слід визнати не тільки підрахунок числа зареєстрованих видів рослин і тварин (флористичне і фауністичне багатство), але і виявлення їх рясності.

Найбільшу цінність мають ділянки, на яких представлений найбільш широкий спектр екосистем. Цей спектр визначається градієнтом основних (гідротермічних і значною мірою пов'язаних з ними едафічних і геохімічних) факторів абіотичного середовища.

Пріоритетними критеріями ботанічної цінності територій є: типовість (репрезентативність) рослинного покриву і флори; рідкісність (унікальність) рослинного покриву і флори; господарська значимість рослинного світу даних територій.

Типовість (репрезентативність) може бути оцінена за наступними параметрами.

Ландшафтно-ценотична репрезентативність (охоплення об'єктом площі природної рослинності регіону). Її доцільно враховувати для територій великої площі (більше 1000 га). Цей параметр може бути встановлений за відношенням площі природної рослинності охоронної території до площі природної рослинності регіону, що збереглась (у відсотках) – бажано в ранзі геоботанічного округу чи району. Цей показник може бути врахований при оцінці ландшафтної і екологічної цінності території і може бути застосований при створенні заказників та заповідних урочищ.

Ценотична репрезентативність (охоплення об'єктом класифікаційних одиниць рослинності території відносно до загального “набору” цих одиниць для регіону - геоботанічного округу, району). При її визначенні необхідно враховувати два аспекти – ценотична представленість має бути визначена за загальним “набором” угруповань і за тим наскільки співвідношення площ переважаючих і мало представлених угруповань регіону відображено в рослинності заповідної території.

Флористична репрезентативність (охоплення об'єктом флористичного багатства регіону). Вона може бути оцінена за абсолютною кількістю видів, що зростають на території, яка запропонована для заповідання (або за умовною бальною шкалою). Така оцінка може бути виражена і у співвідношенні кількості видів, що зростають на природно-заповідних територіях до загальної кількості видів в природному регіоні (у відсотках). Однак для природних регіонів такі дані часто відсутні. В таких випадках можна використовувати кількість видів флори для адміністративних одиниць (областей). Якщо на території, яка пропонується для заповідання, переважає один тип рослинності (болото, степ тощо), можливим є встановлення флористичної репрезентативності по відношенню до типу рослинності. Особливо показовим є цей критерій для трав'яних типів рослинності (болотного, степового, водного), для яких відома загальна кількість видів у типі. Для лісових угруповань доцільно трансформувати цей показник для основних формацій.

Рідкісність (унікальність) рослинного світу територій може бути оцінена за наступними параметрами.

Можуть бути виділені рослинні комплекси, унікальні для природного регіону, для зони (області) і для держави в цілому.

Ценотична рідкісність і унікальність може бути оцінена за представленістю рідкісних угруповань по відношенню до загального списку рідкісних угруповань України, список яких приведено в “Зеленій книзі Української РСР” (1987).

В наш час немає загальноприйнятих категорій раритетних фітоценозів (аналогічних до розроблених МСОП семи категорій рідкісності зникаючих видів рослин). Тому є труднощі в їх соціологічній оцінці і розробці диференційованих заходів по їх охороні.

Пропонуються такі основні критерії такої оцінки: 1) наявність в складі фітоценозів таксонів, включених до Червоної книги, 2) історичний вік фітоценозів, 3) характер географічного поширення фітоценозів і сучасних динамічних тенденцій їх ареалів, 4) екологічне значення фітоценозів для автотрофних і гетеротрофних компонентів, що охороняються, 5) потенційна здатність до відновлення і відновлення їх ценотична стабільність, 6) рідкісність за складом фітоценотипів і їх екологічної приуроченості, 7) значення для селекції, генетики і інших наукових задач, 8) еталонне значення для лісогосподарського чи сільськогосподарського виробництва.

Оцінити **ступінь порушеності (збереженості) рослинних угруповань** можна за комплексом фітоценотичних і флористичних ознак.

Важливим критерієм оцінки ступеня збереженості рослинності є співвідношення площ під фітоценозами, що знаходяться в різних стадіях порушеності. Найбільш розповсюдженим впливом, наприклад, на степові ділянки є сільськогосподарська діяльність, в тому числі випас, тому перш за все важливо визначити ступінь деградації рослинності (виділити стадії пасовищної дигресії).

Переважання останніх стадій свідчить про втрату здатності фітоценозів до самовідновлення через повну деградацію корінної рослинності.

Для оцінки сучасного стану фітоценозів виділяється ряд критеріїв, що характеризують їх здатність до самовідновлення. Має бути вивчено віковий склад ценотичних популяцій, оцінено життєздатність його домінантів і едифікаторів.

Флористична рідкісність і унікальність може бути оцінена за наступними параметрами: представленість ендемічних, реліктових видів, видів, що знаходяться на межі свого ареалу, а також видів, занесених до Червоної книги України і видів, що підлягають особливій охороні в регіонах (областях).

Велика увага має бути також приділена ролі видів, не властивих корінній флорі, так званому антропогенному елементу флори. При порушенні цілісності рослинного покриву під впливом антропогенних факторів відбувається збіднення місцевої корінної флори і збільшується питома вага “чужих” видів. Якщо антропофільний

елемент флори складає 20-30% загального числа видів, - фітоценози можна вважати за еталонні для даних умов. Ділянки, де антропофітний елемент складає від 30 до 50% характеризуються як помірно порушені, від 50 до 75% - сильно порушені, більше 75% - надмірно порушені.

Використання перерахованих критеріїв при оцінці сучасного стану рослинного покриву території дозволяє визначити доцільність її заповідання.

Особливо мають бути виділені території, що є **єдиними місцями зростання** рідкісних, реліктових, ендемічних видів, а також місцезнаходження видів, які досі не забезпечені належною охороною в межах природно-заповідного фонду. Крім того має бути оцінена значимість території з точки зору **кількості і стану популяцій**.

При заповіданні місцезростань необхідно звернути увагу на створення належних умов для охорони супутніх видів, наприклад, видів комах, які є запилювачами видів рослин, що особливо охороняються.

В поняття **загальної господарської значимості** входить великий ряд важливих параметрів, які можуть бути об'єднані поняттям "екологічна цінність" – водоохоронна, ґрунтозахисна, лісгосподарська тощо. Такі дані дуже важливі, оскільки включення економічних критеріїв дозволить більш правильно оцінити в ряді випадків необхідність створення об'єктів ПЗФ. Господарська значимість в ботанічному аспекті може бути оцінена за наявністю генофонду лікарських рослин, запасів їх сировини (для проведення наукових досліджень і регламентованих заготівель), запасів ягідних рослин і інших корисних для людини груп рослин і грибів.

При оцінці генофонду лікарських рослин основне значення має загальна кількість лікарських видів у флорі окремих територій і окремо видів, дозволених для використання у медицині (види наукової медицини). Показником також може слугувати їх відсоток від загальної кількості лікарських рослин флори України (біля 500) і кількості видів, дозволених до використання в медицині (біля 80).

Під охорону доцільно взяти території, де збереглися найбільші за площею місцезростання цінних у ресурсному відношенні видів, їх найбільш продуктивні угруповання, або збережені локалітети.

В літературі приводяться критерії відбору видів, що підлягають першочерговій охороні, за їх значенням:

1. Загальнодержавне значення об'єкта. Першочерговій охороні підлягають види, яким загрожує повне зникнення, види з потенційно вразливими ареалами, незалежно від їх величини.

2. Особлива наукова цінність об'єкта. За інших рівних умов першочерговій охороні підлягають ендемічні види, особливо представники монотипних або оліготипних ендемічних родів і види з надзвичайно вузьким ареалом.

3. Особлива господарська цінність об'єкта. Віддавати перевагу тим видам, реальна або потенційна господарська цінність яких встановлена і масова заготівля

яких може швидко і безповоротно змінити їх стан.

4. Помітність і популярність об'єкта. Важливо підкреслити особливу загрозу знищення модних об'єктів масового збору – декоративних або добре відомих рослин.

Заповідні території, які оголошуються з метою охорони тваринного світу мають забезпечити виконання таких основних завдань: збереження видів; відтворення; відновлення аборигенних видів; охорона місць сезонних концентрацій.

Під місцями сезонних концентрацій маються на увазі: ділянки, що грають важливу роль у життєвих циклах тварин – місця масового гніздування (птахи), нересту (риби), масових концентрацій на зимівлях і на перельоті птахів; масових переправ через річки і переходів через перевали мігруючих тварин; масового виведення молодняку; зимових концентрацій тварин (за виключенням птахів), токовищ і шлюбних ігор тощо.

Основні критерії, що застосовуються при виборі території, що забезпечує можливість виконання завдань, що покладаються на такі заповідні об'єкти: достатні розміри і високий ступінь збереженості території; достатній набір стацій, необхідних для тварин, що охороняються; необхідний мінімум чисельності популяцій тварин, що охороняються; значення території в межах країни, області (регіону).

Одним з головних критеріїв наукової оцінки фауністичних комплексів можуть стати кількість видів занесених до Червоної книги України та регіонально рідкісних видів, що мешкають на території. Іншими важливими критеріями можуть бути: кількість ендемічних видів, кількість реліктових видів, кількість видів, що знаходяться на межі ареалу, певна кількість особин (у %) від загальної чисельності рідкісного виду, що мешкає в межах держави або регіону (області, району), загальна кількість видів у фауністичному комплексі або декількох комплексах, притаманних конкретному об'єкту.

Велике значення для збереження зоокомплексів мають також висока ступінь різноманіття ландшафтів та високий ступінь збереженості території. На особливу увагу заслуговують місця сезонних концентрацій рідкісних і цінних в науковому і культурному відношенні видів тварин (ділянки в межах міграційних шляхів птахів та риб).

В умовах значної трансформованості природних систем багато тварин пристосовуються до штучних і напівштучних місць мешкання. З цієї точки зору для оголошення нових територій ПЗФ увагу слід звернути на водосховища, водойми-відстійники ГРЕС, рибогосподарські ставки, зрошувальні системи тощо. В різні сезони в їх межах можуть тривалий час перебувати різні тварини, в тому числі рідкісні. У таких місцях доцільно створювати заказники з сезонним режимом охорони, які можуть відіграти суттєву роль для охорони мігруючих видів птахів,

місце масової зимівлі плазунів, земноводних, риб (зимувальні ями) тощо.

Для ефективною охорони видів-мігрантів (птахи, риби) недостатньо зберігати тільки місця їх розмноження. Охороною мають бути охоплені всі, так звані, критичні території – місця відпочинку під час перельотів, місця зимівлі, основні кормові угіддя. Це в деяких випадках буває важливішим, ніж охорона виду на місцях розмноження. Тільки створення системи природоохоронних територій на ділянках що мають визначальне значення для існування популяцій може вирішити питання збереження таких видів.

На території України, 80% рідкісних видів земноводних, занесених до Червоної книги України населяють Карпати, 50% видів плазунів – Крим, 32% видів птахів – степову зону і 20% ссавців – Карпати. Саме на ці регіони, насамперед, слід звернути увагу при формуванні системи заповідних зоологічних об'єктів, в яких планується зберігати рідкісні види, занесені до Червоної книги України.

Особлива увага має бути приділена територіям, які забезпечують існування популяцій видів, що мало, або зовсім не охороняються в межах сучасних територій ПЗФ (більшість видів рідкісних безхребетних, риби, плазуни, земноводні).

З питань збереження біорізноманіття тварин на видовому рівні пріоритетну увагу слід приділяти видам, які:

- знаходяться під загрозою у загальноєвропейському, всесвітньому масштабі (Європейський Червоний список тварин і рослин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі; Червоний список Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів) та на національному рівні (занесені до Червоної книги України);

- вузькоареальні види (іноді релікти), особливо місцеві ендеми;
- спорадично розповсюджені види: природно рідкісні, а також ті, що знаходяться під загрозою зникнення в результаті господарської діяльності людини;
- мають особливу популярність у населення;
- часом викликають у людей негативні реакції (наприклад, змії, кажани, павуки);
- мають особливе культурне та естетичне значення (наприклад, лелека);
- мають велику споживчу (господарську) цінність (наприклад, осетр, ведмідь, олень).

Таким чином, пріоритетними для охорони видів тваринного світу слід вважати види, які на сьогодні перебувають в особливій небезпеці.

Слід зберегти також пріоритетність охорони місцевих видів, а також тих, що перебувають під загрозою знищення внаслідок дії антропогенних факторів, у порівнянні з інтродуцентами та видами, чисельність яких зменшується в результаті природної динаміки.

Належною охороною слід охопити весь комплекс необхідних територій з урахуванням життєвого циклу тварин (місця зимівлі, розмноження, годівлі, шляхи

міграції та зони відпочинку в ході такої міграції). При цьому необхідно враховувати взаємозв'язки між видами в природі - створити належні умови для охорони супутніх видів (наприклад, видів, що є кормом для об'єктів охорони тощо).

Території з найбільшим видовим багатством можуть бути визначені шляхом накладки ареалів видів. Шляхом суміщення на карті країни (регіону) відібраних індикаційних зоокомплексів, можна виділити території найбільш цінні для охорони генофонду тварин. Такі показники, як загальна кількість видів зоокомплексу, число (частка) занесених до Червоної книги та їх стан (перш за все щільність і чисельність їх популяцій, хоча б по орієнтовним оцінкам) також достатньо добре дозволяють виділити найбільш цінні території, навіть якщо використовувати для цього якусь одну групу тварин, наприклад, плазунів.

При виборі еталонних ділянок для організації заповідних територій стан **ґрунтів** слугує одним з найбільш важливих ознак збереженості природних комплексів в цілому.

Важливість охорони тих чи інших типів ґрунтів зростає зв'язку з інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва і введення в культуру нових земель. Це особливо характерно для найбільш родючих традиційно "сільськогосподарських" ґрунтів. Уже зараз можна привести приклади рідкісних ґрунтів на рівні підтипів – це вилужені чорноземи, червоноземи, що збереглись лише на невеликих нерозораних площах. Заповідання таких ґрунтів є необхідним, навіть якщо ці ділянки відповідають не всім вимогам: наприклад, порушена природна рослинність тощо, велика наукова цінність отриманої інформації компенсує ці недоліки.

При визначення критеріїв відбору територій за таким компонентом як ґрунти, на перший план висувається їх збереженість. Мається на увазі збереженість ґрунтового профілю як продукту взаємодії рослинності і живих організмів в певних кліматичних умовах на певних материкових породах. Ступінь збереженості ґрунту будь-якої території визначає її цінність як еталону.

За основні критерії ступеня збереженості ґрунту при визначенні еталонних територій можна прийняти: ступінь еродованості ґрунту, збереженість гідрологічного режиму території, рівень забруднення ґрунтів.

Цінними потрібно вважати території з мало зміненим гідрологічним режимом, в кожному конкретному випадку потрібно робити оцінку ступеня збереженості гідрологічного режиму.

Величезне значення набуває інформація про **рівень забруднення природного середовища**. Індикаторні показники визначаються в кожному конкретному випадку окремо в залежності від існуючих на суміжних територіях джерел забруднення і шляхів переносу хімічних і біологічних агентів забруднення.

В літературі приводяться деякі критерії **для різних типів екосистем**, за якими пропонується виділяти території для першочергової охорони.

Наприклад, при виділенні гідрологічних або ландшафтних заказників в межах

болотних екосистем можна керуватись такими принципами:

- репрезентативність об'єктів з ландшафтної (зональної), ценотичної і флористичної точок зору;
- комплексний підхід до виділення об'єктів для охорони, тобто першочергову увагу звертаємо на болота, що мають комплексне значення: наукове, ресурсозберігаюче, водоохоронне, рекреаційне;
- сполучення рідкісних і унікальних угруповань і видів;
- принцип можливості реалізації охорони боліт, що включає два аспекти:
а) законодавча і адміністративна можливість встановлення режиму охорони,
б) перспектива зв'язку з загальною екологічною, перш за все гідрологічною, ситуацією.

До **особливо цінних лісових ділянок** відносяться:

1) ділянки малопорушених корінних або умовно корінних лісів, які є типовими або унікальними для України та окремих її регіонів, а також похідні ліси, які розвиваються тривалий час без втручання людини;

2) ділянки старих похідних лісів, які в результаті послідовної системи лісгосподарських заходів мають особливо високу продуктивність, довговічність, стійкість, а також ліси, які найповніше відповідають тому чи іншому цільовому призначенню (водоохоронні, ґрунтозахисні та інші);

3) унікальні ліси, існування яких пов'язане з екологічною своєрідністю середовища (крейдянні бори) або давністю території (реліктові ліси);

4) залишки лісів, що збереглися в регіонах інтенсивної господарської діяльності у лісостеповій зоні, і байрачні ліси у степовій зоні, а також ліси, едифікатори яких знаходяться на межі своїх ареалів;

5) лісові ділянки, що є сховищами популяцій видів рослин та тварин, які охороняються;

6) лісові урочища, які відзначаються винятковою красою ландшафту, або мають бальнеологічне чи рекреаційне значення.

Об'єктами для заповідання можуть бути не лише корінні, але і штучні насадження, які також за час свого формування набули вже певної цінності.

Науковий підхід до вирішення проблеми виділення особливо цінних лісових ділянок може здійснюватися на основі комплексної оцінки їх з точки зору наукової цінності та господарського значення. Оскільки всі ліси України в тій чи іншій мірі вже змінені і в подальшому очікуються ще більші зміни внаслідок інтенсифікації природокористування в умовах ринкових відносин, виділення таких ділянок набуває першочергового значення.

Для наукового обґрунтування охорони особливо цінних лісових ділянок та створення резервного фонду лісової рослинності слід оцінити їх за найважливішими соціологічними ознаками, які характеризують їх цінність і оригінальність.

Виділенню для охорони підлягають лісові ділянки:

ті, що мають **наукову цінність**:

а) з флорогенетичних позицій: 1) реліктові лісові фітоценози, 2) лісові фітоценози, сформовані ендемічними елементами; б) з ботаніка-географічних позицій: 1) ділянки зональних корінних лісових фітоценозів (VIII класу віку і вище), 2) ділянки лісових фітоценозів на межі кліматичних, едафічних, географічних і висотних меж поширення, 3) ділянки азональних лісів; в) із фітоценотичних позицій: 1) лісові фітоценози, які занесені до Зеленої книги України, 2) лісові угруповання, що мають популяції видів рослин, занесених до Червоної книги України, 3) ділянки лісу, які екологічно пов'язані з рідкісними або зникаючими видами тварин, 4) ділянки лісу з рідкісним або своєрідним поєднанням екосистем;

ті, що мають екологічну цінність:

1) лісові ділянки в екстремальних екологічних умовах, які виконують особливі функції - ґрунтозахисну, водорегулюючу, протилавинну тощо, 2) лісові ділянки, які зберігають найсприятливіші екологічні умови для розвитку генофонду флори і фауни (в першу чергу зникаючих видів), 3) лісові ділянки як еталони для екологічного моніторингу;

ті, що мають прикладну цінність:

1) еталонні ділянки лісу, що мають цінний породний склад, складну структуру насаджень, високу продуктивність, генетичні якості, 2) насадження лісу, які є притулком для особливо цінних ягідних, лікарських видів рослин тощо, 3) ділянки лісу з плюсовими деревами, деревами цінних або рідкісних екологічних форм, 4) високопродуктивні лісові ділянки, цінні у генетико-селекційному відношенні, 5) ділянки лісу оздоровчого призначення, 6) ділянки лісу, які сприяють збагаченню генофонду окультурених ландшафтів, 7) ділянки лісу загальноосвітнього, пізнавального або меморіального значення.

Обираючи та виділяючи лісові ділянки з метою їх охорони, особлива увага звертається на їх ландшафтну компактність і екологічну автономність. Ця вимога зумовлена не лише тим, щоб забезпечити таким чином оптимальне функціонування природних екосистем, але і для оптимізації ведення природоохоронної діяльності. Під час визначення загальної конфігурації площі заповідного об'єкту враховується поширення видів, їх угруповань, необхідний географічний простір для їх нормального існування і морфологічна структура ландшафтів, від якої залежить геохімічна, географічна і біогеоценотична автономність екосистем. Рекомендується мінімальні розміри площ охорони лісових об'єктів, розташованих у рівнинних і гірських районах Європейської широколистянолісової області в межах України, відповідно встановлювати 200 і 300 га. Для лісостепової зони мінімальна площа лісової ділянки, що охороняється, повинна становити 100 га.

При виділенні **лісових** заповідних ділянок пропонується керуватись також наступними принципами:

1. наявність в лісових угрупованнях видів рослин, особливо дерев та чагарників, занесених до Червоної книги, або тих, що є рідкісними для даного регіону;
2. наявність угруповань з рідкісними і ендемічними видами рослин, ареал яких скорочується в силу суспільно-історичних причин;
3. наявність угруповань, що знаходяться поблизу меж природних ареалів та висотного розповсюдження або тих, що є азональними;
4. наявність угруповань, що були раніше широко розповсюджені, в наш час майже знищені або значно скоротили свої ареали під впливом господарської діяльності людини;
5. наявність угруповань з рідкісним сполученням фітоценозів, а також ті, що мають еталонне або наукове значення;
6. наявність угруповань, в яких активно протікають мікро еволюційні процеси в популяціях, що їх утворюють;
7. наявність унікальних штучних угруповань, що складаються з аборигенних або інтродукованих видів деревних рослин (можливо сполучення аборигенів і інтродуцентів), що характеризуються високою стійкістю до несприятливих факторів середовища, високою продуктивністю, активно протікаючими процесами саморегуляції і мають науково-експериментальне і господарське значення.

Для збереження та охорони об'єктів **неживої природи** призначені загальногеологічні, палеонтологічні, карстово-спелеологічні заказники та геологічні пам'ятки природи.

Функціональним призначенням геологічних об'єктів ПЗФ є збереження цінних об'єктів і комплексів неживої природи: геологічних відслонень, виходів кристалічних порід, родовищ мінералів і інших корисних копалин, примітних форм рельєфу і пов'язаних з ним елементів ландшафту.

Статус об'єктів ПЗФ надається тим територіям та об'єктам, які мають особливу наукову, освітньо-пізнавальну та культурно-естетичну цінність. До таких об'єктів можуть бути віднесені оголення гірських порід і форми земної поверхні, які найбільш виразно ілюструють геологічну будову земної кори і природні процеси, що в ній протікають впродовж всієї історії її розвитку.

Як різновидність геологічних об'єктів можна розглядати і палеонтологічні об'єкти, які призначаються для збереження місць знахідок і скупчень решток або скам'янілих зразків викопної флори і фауни, що мають особливе наукове та освітньо-виховне значення.

При виділенні нових територій та об'єктів для оголошення об'єктами ПЗФ геологічного профілю необхідно звернути увагу на:

- виходи на земну поверхню гірських порід, характерних для певного геологічного віку – стратотипи, які є еталонними для даного віку відкладів;

- відслонення особливо цікавих (та унікальних) або типових гірських порід з рідкісними мінералами; залишки (сліди) древніх розробок корисних копалин;
- відслонення гірських порід з рештками викопних видів флори і фауни, часів утворення цих порід;
- утворення, що свідчать про рух земної кори та вулканічні явища (складки, розломи, згаслі вулкани тощо);
- форми земної поверхні, що утворились під впливом тих чи інших геологічних процесів (порожнини, останці, каньйони, піщані коси тощо). Сюди можуть бути віднесені деякі гідрологічні об'єкти: водоспади, озера, витоки річок тощо;
- геологічні утворення, що мають особливу культурно-естетичну цінність, наприклад, визначні та оригінальні елементи ландшафту, пов'язані з історичними подіями або легендами і інш.

В науковому відношенні особливо важливими є стратотипи та опорні розрізи порід, які є еталонами для встановлення віку аналогічних утворень в інших районах.

Карстово-спелеологічні заказники призначені для збереження карстових явищ: цінних у природоохоронному, науковому та рекреаційному відношенні печер, поверхневих карстово-спелеологічних утворень, печерних видів флори і фауни.

Карстові явища, які мають бути взяті під особливу охорону визначаються за наступними критеріями: унікальні, науково-представницькі, естетично привабливі (наявність хомогенних відкладів, що формують оздоблення печер, наявність інших естетично привабливих утворень – підземних озер, льодовиків тощо), історико-меморіальні. Певну цінність мають такі якості порожнин як унікальна акустика. Серед поверхневих форм карсту естетичну цінність можуть мати карстові останці (незвичних, вигадливих форм).

Потребують особливої охорони і складні для проходження вертикальні порожнини – шахти і колодязі, які є або можуть стати об'єктами туризму і спорту; карстові порожнини – місця знахідок цінних зразків викопної флори і фауни, місця археологічних знахідок, печери, пов'язані з історичними подіями або іменами визначних людей.

Велику цінність представляють собою карстові порожнини, що є місцями мешкання унікальних реліктових видів тварин. Вони потребують дуже дбайливого відношення, оскільки будь-яка зміна мікроклімату (наприклад встановлення суцільних дверей на вході до порожнини) може призвести до їх загибелі. Деякі порожнини слугують місцями зимівлі рідкісних видів тварин (наприклад, кажанів). У карстових масивах на виходах скельних порід часто складається цікава структура рослинності, що включає рідкісні види. Заповідання таких об'єктів та організація пам'яток природи є одним із шляхів збереження генофонду рідкісних рослин та тварин.

Для збереження і відновлення цінних водних об'єктів та їх природних комплексів, що мають особливу екологічну, наукову, оздоровчу, культурну, історичну цінність призначені **гідрологічні заказники та пам'ятки** природи. Такі об'єкти можуть оголошуватись для охорони природних (болота; водотоки: річки, струмки; озера; лимани; моря) так і штучних (водосховища, ставки, канали) водойм або їх ділянок, окремих водних об'єктів (водоспадів, джерел).

До особливо цінних водних об'єктів, перспективних для заповідання можна віднести :

- водні об'єкти, що грають важливу роль у підтримці гідрологічного режиму певних територій та мають велике водоохоронне значення (витоки річок, болота, заплави невеликих річок, ділянок морського узбережжя);

- водні об'єкти, які мають особливо велику наукову цінність: особливо цікаві у гідрологічному та гідрохімічному відношенні, відзначаються незвичайним походженням, реліктові озера тощо;

- водотоки та водойми (їх ділянки) з природними комплексами, що мають велике значення з точки зору охорони біорізноманіття;

- природні гідромінеральні комплекси - термальні і мінеральні водні джерела, родовища лікувальних грязей, водні об'єкти, що мають бальнеологічне значення;

- водні об'єкти, які відзначаються особливо великою культурною та естетичною цінністю (водні об'єкти, які є суттєвими елементами мальовничих ландшафтів, водні об'єкти, що мають меморіальне значення, пов'язані з легендами, повір'ями тощо);

- водні об'єкти, що мають особливе господарське значення (наприклад, як джерела водопостачання для населених пунктів).

Найбільшої уваги заслуговують водні об'єкти, яким притаманний комплекс цінностей, а також є реальна можливість встановлення необхідного режиму охорони та є добра перспектива збереження у зв'язку з загальною екологічною ситуацією в регіоні.

Існує велика група видів, наприклад, комах, місцеперебування яких вимагають охорони. Для їх збереження доцільним є організація розгалуженої мережі невеликих заповідних об'єктів цільового призначення на характерних стаціях та для охорони окремих популяцій. І хоча існування окремих популяцій на обмеженій території, очевидно, не може тривати довго, але таке заповідання може значно продовжити процес їх деградації і сприяти розселенню на інші придатні території. При оголошенні таких невеликих заказників найчастіше є доцільним організація навкруги них охоронних зон, які призначені для захисту заповідної території від негативних впливів ззовні, що забезпечується введенням на її території спеціального режиму з обмеженням або заборону певних видів господарської діяльності. Ця

зона може виділятися фрагментарно навколо окремих найбільш цінних ділянок заповідного об'єкту або оточувати його з усіх боків суцільною смугою.

Розміри та режим охоронної зони визначаються в кожному конкретному випадку. Розмір охоронної зони має бути таким, щоб забезпечити збереженість заповідного об'єкту, а це в свою чергу залежить як від характеру самого об'єкту охорони (порушеності його природних комплексів, функціональної стійкості екосистем, площі, конфігурації тощо), тобто його вразливості так і від інтенсивності і характеру господарської діяльності на оточуючих територіях. Таким чином, розміри охоронної зони визначаються на основі спеціального обстеження ландшафтів та господарської діяльності на прилеглих територіях.

5. Критерії оцінки ландшафтів.

Основний принцип формування мережі заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ - принцип регіональної репрезентативності - передбачає узгодження площ, передбачених для заповідання із існуючою структурою та мозаїчністю природних ландшафтів.

Основними критеріями для визначення меж заказників, заповідних урочищ, пам'яток природи повинні бути: ступінь збереженості ландшафту, як середовища існування тварин, рослин, грибів; можливість втрати певного типу ландшафту; унікальність та рідкість в поєднанні з репрезентативністю; наявність спектру природно-територіальних комплексів, які обумовлюються певними гідротермічними, едафічними та геохімічними факторами абіотичного середовища; ступінь антропогенної трансформації ландшафтів.

При проведенні ландшафтних досліджень для цілей обґрунтування оголошення заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ основою для вивчення є природний територіальний комплекс в його сучасному стані, який входить в систему ієрархічних одиниць (на ландшафтній карті або на карті фізико-географічного районування). Ранг природно-територіальних комплексів, які об'єднуються в типологічні групи, визначається на стадії проектування, від якої залежить масштаб карт.

Ландшафтна карта повинна бути основою для оцінки території для встановлення режиму обмеження.

Для проектів оголошення заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ - це ландшафт та його морфологічні частини (місцевості, урочища, фації).

Унікальність визначається нешироким розповсюдженням, значним ступенем збереженості природної рослинності, наявністю рідкісних форм рельєфу, геологічних порід, мальовничістю ландшафтів, поширенням зникаючих видів флори та фауни, високими естетичними властивостями. Унікальні ландшафтні комплекси вимагають особливої уваги і збереження.

Кількісні показники ландшафтного різноманіття визначаються числом відповідних типологічних таксонів на певну площу регіональних одиниць (район, область, край, зона та ін.). За базову типологічну одиницю доцільно прийняти ландшафтне урочище і відповідно до масштабу досліджень картографувати наступні типологічні таксономічні одиниці. Одним із складних питань картографування ландшафтів є легенди, які відрізняються значним обсягом.

Під час вивчення ландшафтного різноманіття використовуються польові, експедиційні, дистанційні, стаціонарні, лабораторні дослідження, методи космічної інформації.

Тому територію заказника та заповідного урочища необхідно планувати з урахуванням водозборів річкових басейнів, орієнтування природних (річки, ставки, хребти, берегові смуги тощо) та інженерно-технічних (шляхи тощо) осей та статусу території.

У зв'язку з цим особлива увага повинна приділятися аналізу карт ландшафтно-геохімічних бар'єрів. Таким чином може бути виявлений негативний вплив оточуючих територій на заповідні ландшафти, зокрема міграція пестицидів та інших речовин-забруднювачів з прилеглих сільськогосподарських угідь та визначена система запобіжних заходів.

Оптимально територія заказника або заповідного урочища повинна:

- мати одну або більше цілісну екосистему, що не змінена антропогенною діяльністю;

- мати репрезентативні зразки основних природних зон, або рідкісні для даного регіону ландшафти;

- включати, по можливості: максимальну кількість незмінених антропогенним впливом ландшафтів, як осередків ендемічної флори й фауни та унікальних в екологічному відношенні природних екосистем; ландшафти, що є прикладом гармонійного розвитку ландшафту в результаті традиційних форм використання земельного фонду в певному регіоні; ландшафти з наявністю модифікованих і навіть деградованих сільськогосподарських або лісогосподарських угідь, які доцільно оптимізувати за зразком природних екосистем.

В межах заказника або заповідного урочища бажано мати всі типи для даного ландшафту морфологічні частини у їх зв'язаних закономірних рядах, по яких відбувається стік поверхневих вод, твердий стік і міграція хімічних елементів та біологічних потоків.

До заповідного урочища або ландшафтного заказника включають найменш змінені або не змінені антропогенним впливом та особливо цінні у біогеографічному або геолого- геоморфологічному плані ландшафти (наприклад, з рештками пралісів, з локалітетами ендемічної флори й фауни, з унікальними скельними відслоненнями тощо).

Віднесення ландшафтів до заповідного урочища або ландшафтного заказника

повинно задовольняти таким принципам:

- біогенетичному, якій забезпечує збереження сприятливих екологічних умов, необхідних для існування та відтворення в природних ландшафтах найбільш чутливих його компонентів – рослин та тварин, (даний принцип вимагає розробки біолого - відновлюваних заходів);
- історичному, який базується на тому, що заповідні ландшафти повинні служити своєрідним еталоном історичного процесу формування живої і неживої природи у регіональному і зональному аспектах, (виділяються екосистеми з реліктовою флорою та фауною, з геологічними відслоненнями);
- зонально-географічному, який вимагає щоб території цих територій та об'єктів природно-заповідного фонду відбивали широтно-меридіональні, а в гірських регіонах – висотні закономірності поширення природних ландшафтів або екосистем (виділяються типові ландшафти або екосистеми та цікаві азональні);
- екологічному, який передбачає забезпечення охорони цінних для науки природних ландшафтів, що сформувалися в певних кліматичних, едафічних та геолого-геоморфологічних умовах, (можливість проведення охоронних заходів до ландшафтів, які визначають стан навколишнього природного середовища);
- господарському, який передбачає включення, наприклад, до заповідних урочищ, які є еталонами або мають цінні компоненти для різних галузей господарства (наприклад, високобонітетні ґрунти, фітоценози, цінні у генетико-селекційному відношенні, та що сприяють відновленню генофонду прилеглих антропогенно змінених ландшафтів);
- соціальному, який полягає в збереженні цінних у господарському, рекреаційному та бальнеологічному відношенні ландшафтів з врахуванням демографічного процесу, а також існуючих тенденцій урбанізації;
- науково-дослідному, який передбачає створення природної бази для наукових досліджень ландшафтів та збереження незайманих та еталонних екосистем для їх моніторингу (доцільно намітити маршрути та точки спостережень, станції моніторингу).

Ландшафтна унікальність по відношенню до рослинного світу може розглядатись і оцінюватись в тих випадках, коли мова іде про унікальний природний комплекс із специфічним сполученням рослинності, а також особливим флористичним комплексом.

При складанні попередньої картосхеми території заказника, заповідного урочища, пам'ятки природи основними висхідними документами повинні бути: 1) карта ландшафтів або фізико-географічного районування території з типологічними угрупованнями природно-територіальних комплексів; 2) карта існуючого стану використання території, яка при суміщенні з ландшафтною картою дає можливість виявлення природно-господарських аналогів, які існують на даний

час, карти комплексної оцінки території.

Межі заказника, заповідного урочища, пам'ятки природи визначаються в результаті аналізу даних про стан природних комплексів і об'єктів, визначення їх цінності, впливу антропогенних факторів. Межі повинні бути узгодженими з фізичними межами природно-територіальних комплексів і фіксуватися на місцевості.

В разі необхідності визначаються межі охоронної зони.

До території заказника, заповідного урочища не включаються населені пункти, промислові підприємства, агропромислові комплекси та сільськогосподарські підприємства, полігони відходів, кладовища та скотомогильники, транспортні вузли, траси нафто-, газо- та продуктопроводів, високовольтні лінії електропередач, родовища корисних копалин, перспективні для розробки.

Пам'ятки природи можуть знаходитись в межах населених пунктів.

6. Порядок оголошення заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ.

6.1) Підготовка і подання клопотання про оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Підготовка і подання клопотань про створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду можуть здійснюватися органами центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища України, обласними, Київською міськими державними адміністраціями; науковими установами, природоохоронними громадськими об'єднаннями або іншими зацікавленими підприємствами, установами, організаціями та громадянами.

Клопотання подаються до державних органів, уповноважених проводити їх попередній розгляд. Для територій та об'єктів загальнодержавного значення - до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Для територій та об'єктів місцевого значення – обласними або Київською державними адміністраціями.

Клопотання має містити обґрунтування необхідності створення чи оголошення території або об'єкту природно-заповідного фонду певної категорії, характеристику природоохоронної, наукової, естетичної та іншої цінності природних комплексів та об'єктів, що пропонуються для заповідання, відомості про місцезнаходження, розміри, характер використання, власників та користувачів природних ресурсів, а також відповідний картографічний матеріал та включати наступну інформацію:

Назву території чи об'єкта.

Доцільно присвоювати назву по назві навколишньої місцевості, або під якою об'єкт або територія відома серед місцевих жителів, або що міститься в матеріалах лісовпорядкування чи землевпорядкування.

Місцезнаходження об'єкту (область, район, найближчий населений пункт, лісництво, квартал лісу).

Площу території чи об'єкту (га).

Характеристику використання території, землеволодіння, землекористування (із зазначенням конкретного землевласника, землекористувача). Якщо землевласників та землекористувачів декілька, необхідно вказати, яка площа припадає на кожного землевласника та землекористувача.

Загальна фізико-географічна характеристика території чи об'єкту:

- геологічні особливості;
- геоморфологічні особливості;
- гідрогеологічні особливості;
- характеристика кліматичних умов;
- поверхневі води та їх особливості;
- розміщення в системі фізико-географічного районування України;
- ландшафти.

Загальна характеристика флори - та наявність рідкісних видів, у тому числі, занесених до Червоної книги України.

Загальна характеристика фауни - та її особливості, рідкісні види фауни, у тому числі занесені до Червоної книги України.

Історико-культурне значення території або об'єкту.

Естетична оцінка території.

Якщо на території майбутнього заповідання є запаси лікарських та інших корисних рослин, ягідної, грибної сировини, мисливських тварин, це вказується у висновку про можливість використання цих ресурсів.

Наукове, природоохоронне значення даного об'єкту.

Якщо об'єкт згадується або характеризується в науковій літературі, наводяться дані про ці наукові джерела.

Існуючі території або об'єкти природно-заповідного фонду, екомережі та природоохоронні території міжнародного значення в межах території, запропонованої для заповідання (якщо є), тут також зазначаються водно-болотні угіддя міжнародного значення, об'єкти Смарагдової мережі (Бернська Конвенція) до складу яких входить територія, запропонована для заповідання.

Пропозиції щодо категорії та типу території чи об'єкту ПЗФ та основні рекомендації щодо режиму.

Загальна картосхема розташування об'єкту.

Крім вищезазначених, додатково можуть бути наведені інші документи і матеріали, які б підтверджували та доповнювали обґрунтування необхідності створення об'єкту ПЗФ.

6.2) Попередній розгляд клопотання.

Клопотання про необхідність створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду попередньо розглядається у місячний строк:

щодо територій та об'єктів загальнодержавного значення - центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища;

щодо територій та об'єктів місцевого значення - обласними, Київською міськими державними адміністраціями.

6.3) Погодження клопотання з власниками та користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання.

У разі схвалення клопотань, органи центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища **на місцях**, проводять їх погодження з власниками та користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання.

Створення, оголошення, розширення територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також резервування цінних для заповідання територій та об'єктів у межах земель, переданих у комунальну власність територіальних громад відповідно до пункту 24 розділу X "Перехідні положення" Земельного кодексу України, які на момент передачі не були передані у користування фізичних, юридичних осіб, погодження не потребують.

6.4) Розробка проектів створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

На підставі результатів погодження клопотань центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, забезпечує розробку спеціалізованими проектними та науковими установами проектів створення об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення.

Розробка проектів створення місцевого значення забезпечується обласними, Київською міськими державними адміністраціями.

Проект створення об'єкту ПЗФ повинен містити такі матеріали:

Клопотання про оголошення об'єкту ПЗФ;

Матеріали погодження клопотання з власниками та користувачами природних ресурсів, органами місцевого самоврядування, органами виконавчої влади, відділами земельних ресурсів;

Картографічний матеріал: На картографічному матеріалі повинні бути чітко вказані межі, площі, назви землекористувачів та землевласників, додана зведена таблиця експлікації земель.

Наукове обґрунтування оголошення території або об'єкту ПЗФ. В залежності від типу території або об'єкту ПЗФ, в науковому обґрунтуванні можуть бути упущені, або, по можливості, більш детально характеризуватись ті, чи інші аспекти. Обов'язково додаються рекомендації щодо обмежень та режиму природокористування.

6.5) Передача матеріалів до державних органів, уповноважених приймати рішення про оголошення територій та об'єктів ПЗФ. Прийняття рішень про оголошення територій та об'єктів ПЗФ.

Проекти створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду передаються до органів місцевого самоврядування та виконавчої влади, уповноваженим приймати рішення про створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Відповідно до пункту 37 статті 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Виключна компетенція сільських, селищних, міських рад: «прийняття рішень про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; внесення пропозицій до відповідних державних органів щодо оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками природи, історії або культури, які охороняються законом, прийняття рішень про оголошення в місцях масового розмноження та вирощування потомства дикими тваринами “сезону тиші” з обмеженням господарської діяльності та добуванням об'єктів тваринного світу».

Рішення про оголошення територій та об'єктів ПЗФ місцевого значення приймаються на пленарних засіданнях відповідних рад.

Рішення про оголошення територій та об'єктів загальнодержавного значення приймається Президентом України.

